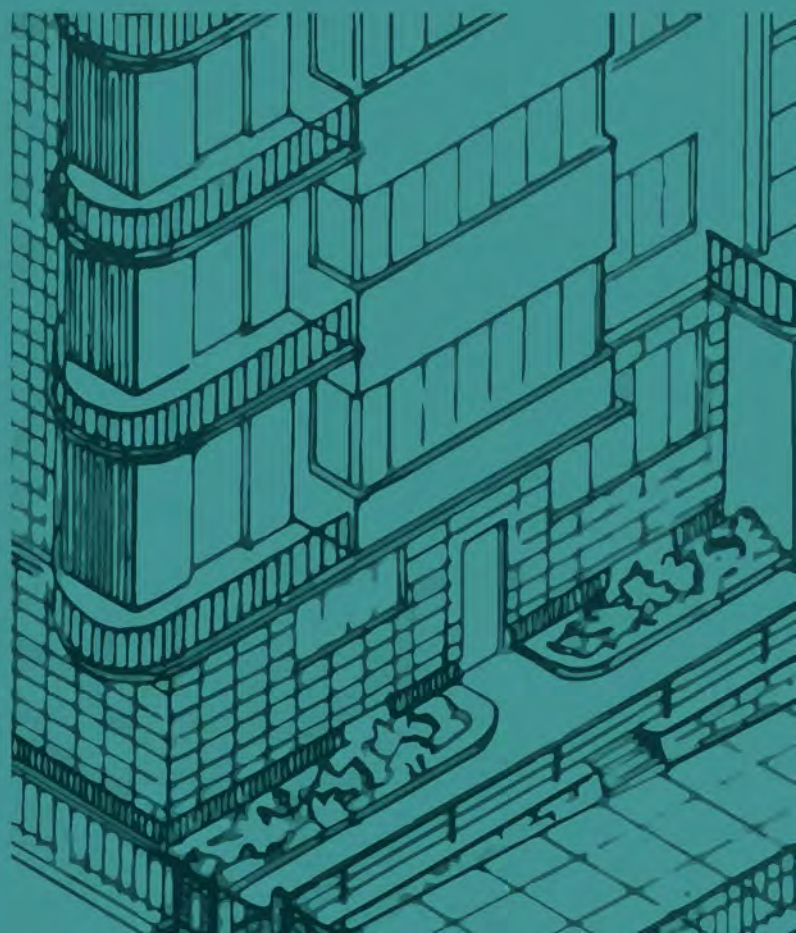

Krzysztof Stefański

**Henryk Hirszenberg (1885–1955)
i środowisko żydowskich architektów Łodzi**

**Henryk Hirszenberg (1885–1955)
i środowisko żydowskich architektów Łodzi**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Krzysztof Stefański

**Henryk Hirszenberg (1885–1955)
i środowisko żydowskich architektów Łodzi**

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

Krzysztof Stefański – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Historii Sztuki, Katedra Historii Sztuki Architektury, 90-131 Łódź, ul. Narutowicza 65

RECENZENT

Jerzy K. Kos

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Koźbial

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Torczyńska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Na okładce wykorzystano projekty pochodzące z Archiwum Państwowego w Łodzi
Archiwum Zakładowego Łódź-Śródmieście, Urzędu Miasta Łodzi
oraz pisma „Ilustrirter Pojliszer Manczester” Łódź, lipiec 1929 r.

© Copyright by Krzysztof Stefański, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09461.19.0.K

Ark. wyd. 11; ark. druk. 17,875

ISBN 978-83-8220-588-6

e-ISBN 978-83-8220-589-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I	
Życie artystyczne Łodzi w końcu XIX i w pierwszych dekadach XX wieku.....	17
Rozdział II	
Żydowscy architekci Łodzi w latach 1885–1914.....	57
Rozdział III	
Żydowscy architekci Łodzi w latach 1918–1939.....	135
Rozdział IV	
„Niespokojny i poszukujący duch” – Henryk Hirszenberg	203
Archiwalia i bibliografia	251
Spis ilustracji	265
Indeks osób oraz firm architektonicznych, budowlanych i związanych z wystro- jem wnętrz	277

WSTĘP

Historia Łodzi, od momentu jej włączenia w 1821 roku w poczet „miast przemysłowych” do czasów drugiej wojny światowej, była ściśle związana z dziejami miejscowej społeczności żydowskiej. Jej rola wzrastała wraz z upływem czasu, równoległe do coraz większej liczebności Żydów wśród mieszkańców, a decydującym momentem było zniesienie przez rząd Królestwa Polskiego w 1862 roku dyskryminujących tę ludność praw. Obecność Żydów w mieście kojarzona była z reguły z życiem gospodarczym, z handlem i przemysłem, a na pierwszy plan wysuwali się najwięksi przemysłowcy Łodzi wyznania mojżeszowego: Poznańscy, Silbersteinowie, Rosenblattowie, Barcińscy, skutecznie konkurujący z zakładami rozwijanymi przez rodziny o przeważnie niemieckich korzeniach.

Ten obraz zmieniły badania prowadzone od lat osiemdziesiątych XX wieku, głównie po przemianach politycznych 1989 roku, które ukazały łódzkich Żydów także jako ludzi zaangażowanych w kwestie kultury i sztuki. Wyróżnić tu należy publikacje Jerzego Malinowskiego, Wiesława Pusia, Jacka Strzałkowskiego i Irminy Gadowskiej (wcześniej Michalak) oraz prace zbiorowe podejmujące tę tematykę. Wykazały one, że liczni przedstawiciele tej społeczności działali aktywnie na różnych polach artystycznych, jako twórcy, ale też jako mecenas, kolekcjonerzy, ludzie żywo interesujący się sprawami sztuki i wspierający działania w dziedzinie muzyki czy teatru¹. Uwagę zwraca szczególnie duża aktywność Żydów w dziedzinie sztuk plastycznych, w przedstawiającym malarstwie i rzeźbie, choć stało to w sprzeczności z tradycyjnymi zakazami religii mojżeszowej. Bardziej zrozumiała

---

¹ Łódź. *Dzieje miasta*, t. I, do 1918 r., red. Bohdan Baranowski, Jan Fijałek, Warszawa–Łódź 1980; Jerzy Malinowski, *Grupa „Jung Idysz” i żydowskie środowisko „nowej sztuki” w Polsce 1918–1923*, Warszawa 1987; Jacek Strzałkowski, *Artyści, obrazy i zbieracze w Łodzi do 1918 roku*, Łódź 1991; eadem, *Słownik artystów łódzkich*, Łódź 2005; Anna Kulińska, *Pierwsze przedstawienia żydowskie w Łodzi*, „Pamiętnik Teatralny” 1992, z. 1–4, s. 391–392; Alfons Pellowski, *Kultura muzyczna Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994; Stefan Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994; *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. Paweł Samuś, Łódź 1997; Wiesław Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2003; *Żydzi łódzcy / Jews of Łódź*, red. Andrzej Machejek, Łódź 2004.

była ich znacząca pozycja w dziedzinie architektury, związana z wieloma inwestycjami podejmowanymi przez żydowskich przedsiębiorców.

Jak napisał jeden z wymienionych powyżej autorów, biograf łódzkich artystów, Jacek Strzałkowski:

Wśród twórców w dziedzinie plastyki, zwłaszcza malarstwa, podobnie jak w muzyce i poezji przeważali Żydzi. Nie stanowi przesady określanie sztuki łódzkiej do lat 30-tych XX wieku jako wyłącznie żydowskiej. Przedstawiciele narodowości żydowskiej dominowali w kulturze miasta zarówno liczebnie, jak i pod względem osiągnięć twórczych. Stanowiąc reprezentację tylko 30% mieszkańców, wyróżniali się swymi uzdolnieniami artystycznymi oraz inicjatywą w ich wykorzystaniu².

Choć zawarte w powyższym cytacie określenie sztuki łódzkiej do lat trzydziestych XX wieku mianem sztuki żydowskiej można uznać za zbyt jednostronne, to na pewno faktem był wyjątkowo duży udział Żydów – ponadnormatywny, biorąc pod uwagę ich procentową liczebność wśród mieszkańców miasta – w różnych dziedzinach sztuk plastycznych Łodzi. W niniejszej publikacji interesować nas będą przede wszystkim żydowscy architekci miasta, zaznaczający wyraźnie swoją obecność od lat osiemdziesiątych XIX wieku do tragicznego roku 1939. Okres ten dzieli się na dwie bardzo różne części: epokę pod panowaniem rosyjskim, do 1914 roku, oraz czasy międzywojenne, rozdzielone latami pierwszej wojny światowej. Pierwszy z tych okresów to w dziedzinie architektury schyłek historyzmu, epizod secesyjny, neoklasycyzm oraz rozprzestrzenianie się rozwiązań modernistycznych. Lata międzywojenne to w pierwszej fazie popularność motywów narodowych, przechodząca w nurt „polskiej sztuki dekoracyjnej”, ekspresjonizm oraz rozwijający się od końca lat dwudziestych modernizm/funkcjonalizm. Wszystkie znamienne dla tych czasów formy stylowe występują, z mniejszym lub większym natężeniem, także w Łodzi.

Pierwsi żydowscy architekci pojawiają się tutaj w dziewiątej dekadzie XIX stulecia, w okresie, gdy miasto weszło w okres dynamicznego rozwoju, szybko zdobywając sobie mocną pozycję. Jest to „wielka trójka”: Gustaw Landau-Gutenteger, Dawid Landé i Adolf Zeligson; obok nich nieco później działa Leon Lubotynowicz. Wszyscy byli absolwentami uczelni petersburskich. Należy to połączyć z szerszym zjawiskiem emancypacji części społeczności żydowskiej na ziemiach polskich pod wpływem żydowskiego ruchu oświeceniowego, haskali. Wyrażało się to dążeniem do asymilacji, zerwaniem z tradycyjnymi sposobami życia i przejściem europejskich wzorców kulturowych oraz ambicjami do edukacji na

---

² J. Strzałkowski, *op. cit.*, s. 5.

wyższym poziomie³. Studiom sprzyjała bardziej liberalna polityka wobec Żydów prowadzona przez władze carskie od lat sześćdziesiątych do początku lat osiemdziesiątych XIX wieku⁴. Sytuacja pogorszyła się wraz z falą pogromów, do jakich doszło w Rosji w latach 1881–1882, i wprowadzeniem stref osiedlenia. Efektem tego było również wprowadzenie dla Żydów limitów przyjęć do szkół średnich i wyższych – ograniczono je do 3% w Sankt Petersburgu i Moskwie, a 5% w pozostałych częściach kraj. Restrykcje te obowiązywały do końca istnienia monarchii Romanowych⁵. To zapewne dlatego spośród dużej grupy architektów żydowskich, która pojawia się w Łodzi krótko przed wybuchem pierwszej wojny światowej, większość zdobywa wykształcenie poza Rosją.

Koniec pierwszej wojny światowej i odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 roku stwarza nowe warunki. Awans Łodzi jako ważnego ośrodka administracyjnego, a także podniesienie jej do rangi stolicy biskupiej rodzi zapotrzebowanie na nowe gmachy użyteczności publicznej. Ważną rolę w realizacji tych zadań będą odgrywać architekt miejski Wiesław Lisowski i powiatowy Józef Kaban. Nazwiska wielu przedwojennych twórców w nowej epoce nie są już odnotowywane – wyprowadzają się z miasta, umierają lub zaprzestają aktywności z powodów zdrowotnych. Z architektów żydowskich starszego pokolenia po 1918 roku aktywny pozostaje cieszący się wielkim autorytetem Landé, nadal czynny jest też Lubotynowicz. Z twórców, którzy działali krótko przed 1914 rokiem, wiele realizacji zapisuje na swoim koncie Witold Szereszewski. Pojawia się jednocześnie grupa nowych postaci, niektórzy wykształceni jeszcze przed wojną, inni studiujący w latach dwudziestych. Rozwijają aktywność szczególnie w latach trzydziestych, wraz z ożywieniem gospodarczym po przełamaniu skutków wielkiego kryzysu 1929 roku. Jest to co najmniej kilkanaście nazwisk, z Adolfem Goldbergiem, Pawłem Lewym, Ignacym (Izaakiem) Gutmanem, Ludwikiem Olim czy Henrykiem Lewinsonem na czele.

Środowisko architektów żydowskich Łodzi nie budziło do niedawna większego zainteresowania. Noty biograficzne wielu tych twórców zamieszczono w publikacjach o charakterze leksykonów, autorstwa Jacka Strzałkowskiego i Krzysztofa Stefańskiego⁶. Główną uwagę skupiali, wymienieni już powyżej, najbardziej wyeksponowani architekci okresu sprzed pierwszej wojny: Gustaw

---

³ W. Puś, *op. cit.*, s. 143–161.

⁴ Antony Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, tłum. Mateusz Wilk, Warszawa 2014, s. 140.

⁵ *Ibidem*, s. 150–151.

⁶ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie w Łodzi do 1944 r.*, Łódź 1997; Krzysztof Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 roku)*, Łódź 2009.

Landau-Gutenteger, Dawid Landé i Adolf Zeligson⁷. Wzmianki o nich pojawiały się także w wielu opracowaniach dotyczących łódzkiej architektury, zarówno o charakterze przekrojowym⁸, jak i omawiających wybrane jej dziedziny⁹ – w tym architekturę synagogalną¹⁰ i łódzką secesję¹¹ – oraz w publikacjach szkicujących losy społeczności żydowskiej miasta¹². Jeszcze mniej uwagi poświęcano żydowskim architektom okresu międzywojennego. Ich nazwiska przewijają się w licznych książkach i artykułach poświęconych architekturze miasta tych lat, jednak poza wymienieniem części ich dzieł niewiele więcej o nich napisano¹³. Podstawowe informacje dotyczące wykształcenia dużej części spośród nich zawiera

⁷ Wanda Lipiec, [hasło:] *Landau-Gutenteger Gustaw*, *Polski słownik biograficzny*, t. XVI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971, s. 466 [z błędnymi danymi biograficznymi]; Andrzej Majer, *Architekci łódzcy Dawid Landé i Gustaw Landau-Gutenteger*, [w:] *Sztuka łódzka*, materiały sesji naukowej Oddziału Łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa–Łódź 1977, s. 43–50; Judyta Badowska, *Dawid Landé – architekt łódzki*, [w:] *Sztuka w Łodzi 2*, materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Łódzki Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w dniach 8–9 października 2001 roku, red. Małgorzata Wróblewska-Markiewicz, Łódź 2003, s. 97–102; K. Stefański, *Adolf Zeligson – architekt łódzki i moskiewski*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 911, *Budownictwo*, z. 53, Łódź 2002, s. 127–138; idem, *Dawid Landé i jego wille w Turczynku*, [w:] *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. Anna Sylwia Czyż, Janusz Nowiński, Marta Wiraszka, Warszawa 2011, s. 178–191.

⁸ Antoni Szram, Andrzej Wach, *Architektura przemysłowej Łodzi*, Łódź 1974.

⁹ Irena Popławska, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. XIX, Warszawa 1992; K. Stefański, *Gmachy użyteczności publicznej dawnej Łodzi. Banki, hotele, szpitale, szkoły, teatry...*, Biblioteczka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w Łodzi, z. 7, Łódź 2000.

¹⁰ Jacek Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi / Synagogues and prayer houses of Łódź*, Łódź 2000; K. Stefański, *Synagogi w krajobrazie dawnej Łodzi / Synagogues in the Landscape of Old Łódź*, [w:] *Żydzi łódzcy...*, s. 33–38; Rafał Szrajber, *Łódzkie synagogi. Wirtualne dziedzictwo „zaginionej dzielnicy”*, Łódź 2009.

¹¹ Mieczysław Wallis, *Secesja*, Warszawa 1967, s. 140–147; I. Popławska, *Architektura Łodzi około 1900*, [w:] *Sztuka około 1900*, materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków, grudzień 1967, Warszawa 1969, s. 113–128; eadem, *Dwa pierwsze domy secesyjne w Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej” nr 332, *Budownictwo*, z. 23, 1980, s. 43–53; Wisława Jordan, *W kręgu łódzkiej secesji*, Łódź 2006.

¹² Wiesław Puś, *op. cit.*, s. 137–139; *Żydzi łódzcy...*, s. 31–38; Andrzej Kempa, Marek Szukalak, *Żydzi dawnej Łodzi. Słownik biograficzny Żydów łódzkich oraz z Łodzią związanych*, t. I–IV, Łódź 2001–2004.

¹³ Joanna Olenderek, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, t. I: *Obiekty użyteczności publicznej*, Łódź 2011, t. II: *Osiedla i obiekty mieszkalne*, Łódź 2012.

publikacja poświęcona absolwentom Politechniki Warszawskiej¹⁴, a dane biograficzne większości łódzkich architektów żydowskich odnaleźć można na rozbudowanej w ostatnich latach stronie internetowej SARP¹⁵. Większą uwagę kilku twórcom z tej grupy poświęcił Paweł Kumorek w pracy magisterskiej dotyczącej modernistycznych kamienic łódzkich lat trzydziestych¹⁶ oraz piszący niniejsze słowa w publikacji poświęconej łódzkiemu modernizmowi¹⁷.

Postacią, której poświęcono w niniejszej publikacji szczególnie dużo miejsca, jest Henryk Hirszenberg (1885–1955). Był on młodszym bratem Samuela (1865–1908) i Leona (1869–1945) Hirszenbergów – malarzy, którzy odgrywali ważną rolę, zwłaszcza pierwszy z nich, w środowisku plastycznym Łodzi przełomu wieków. Samuel, Leon i Henryk Hirszenbergowie – trzej bracia, trzej artyści, trzy indywidualności o różnych, ale za każdym razem fascynujących biografiami, których można uznać za ucieleśnienie żydowskiej sztuki miasta. Trzej łodzianie, tutaj urodzeni i stawiający swoje pierwsze kroki, ale każdy z nich zmarł z dala od rodzinnego miasta i pochowany został na obcej ziemi. Najbardziej znany z nich, Samuel, zdobył jako malarz rozgłos i cieszył się dużym uznaniem. W 1904 roku zdecydował się na wyjazd do Krakowa, a następnie na emigrację do Palestyny, gdzie niespodziewanie szybko zmarł. Mniej wiadomo o Leonie, który wyjechał na stałe z Łodzi już w 1902 roku¹⁸. Trzeci z nich, Henryk (aż o dwadzieścia lat młodszy od Samuela), był architektem, ale także utalentowanym rysownikiem, o którym do niedawno niewiele było informacji poza tym, że działał w międzywojennej Łodzi do lat trzydziestych, a następnie ślad po nim zaginął.

Ich artystyczne dojrzewanie w przemysłowej Łodzi przełomu XIX i XX wieku i początki twórczej aktywności są wymowną ilustracją przełamywania podwójnego muru. Po pierwsze muru obojętności dla spraw sztuki w mieście, gdzie liczył się przede wszystkim pieniąż, gdzie brakowało tradycji artystycznej i środowiska intelektualnego. Ale było to też przełamywanie muru żydowskiej

---

¹⁴ *Warszawska Szkoła Architektury 1915–1965. 50-lecie Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1967.

¹⁵ www.inmemoriam.architektsarp.pl/ (SARP: In memoriam – pamięci architektów polskich), [dostęp: 20.04.2021].

¹⁶ Paweł Kumorek, *Łódzka luksusowa architektura mieszkaniowa drugiej połowy lat trzydziestych XX wieku*, praca mgr. napisana w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. dra hab. K. Stefańskiego, Łódź 2007 (mps).

¹⁷ K. Stefański, *Lata międzywojenne*, [w:] idem, Błażej Ciarkowski, *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź 2018, s. 41–123.

¹⁸ *Bracia Hirszenbergowie. W poszukiwaniu ziemi obiecanej*, red. Adam Klimczak, Izabella Powalska, Teresa Śmiechowska, Łódź–Warszawa 2017 [teksty tylko w wersji elektronicznej], s. 132–137.

tradycji i wrogości do sztuki przedstawiającej, która wynikała z zasad religijnych. Wbrew tym przeciwnościom Hirszenbergowie wybrali własną drogę, poświęcając się dziedzinie sztuk plastycznych.

W naturalny sposób zainteresowanie badaczy przykuwała przede wszystkim postać Samuela Hirszenberga, o którym było głośno na początku XX wieku. Wspominany był krótko w ogólnych opracowaniach dotyczących sztuki polskiej przełomu XIX i XX wieku. Tadeusz Dobrowolski rysując dzieje współczesnego malarstwa polskiego, porównuje go do Maurycego Gottlieba i podsumowuje w niezbyt pochlebnych słowach: „Był malarzem konserwatywnym, tworzącym w kategoriach dziewiętnastowiecznego realizmu i nawiązującym do tradycji ciemnego, muzealnego malarstwa”¹⁹. Traktowano go zarówno jako artystę swojej epoki, jak i jednego z nielicznych wybijających się twórców związanych ze społecznością żydowską. Pierwsze, dość skromne objętościowo opracowanie poświęcił mu w latach siedemdziesiątych XX wieku Janusz Zagrodzki, konstatając przy tym: „Twórczość Samuela Hirszenberga, jego malarstwo rodzajowe, portretowe czy pejzaże, nie zyskały sobie jeszcze właściwego miejsca w historii sztuki”²⁰. Jak wspomniano, o wiele skromniejsze informacje pozostawił po sobie Leon Hirszenberg i w publikacjach pojawiały się o nim jedynie zdawkowe wzmianki.

O Henryku Hirszenbergu wiadomo było najmniej i również najmniej o nim pisano. Było to efektem zarówno niewielkiej liczby danych, jak i bardzo uproszczonej wizji łódzkiej architektury, sprowadzanej z reguły do kilku zaledwie nazwisk, ze szczególnym promowaniem architektów narodowości polskiej. Dotyczyło to zarówno okresu sprzed 1914 roku, w którym eksponowano postać architekta miejskiego Hilarego Majewskiego²¹, jak i lat międzywojennych – z którymi głównie związana była działalność Henryka Hirszenberga – łączonych przede

---

¹⁹ Tadeusz Dobrowolski, *Współczesne malarstwo polskie*, t. VI, Wrocław 1960, s. 189; tenże sam autor w ważnej publikacji *Sztuka Młodej Polski*, Warszawa 1963, wzmiankuje Samuela Hirszenberga jedynie jako artystę portretowanego przez kolegów rzeźbiarzy Enocha Henryka Glicensteina i Henryka Hochmanna (s. 111, 153).

²⁰ Janusz Zagrodzki, *Tradycja i nowoczesność w twórczości Samuela Hirszenberga*, [w:] *Sztuka łódzka*, materiały sesji naukowej Oddziału Łódzkiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa–Łódź 1977, s. 93–97.

²¹ Irena Popławska, *Hilary Majewski – architekt łódzki*, [w:] *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Łódź, listopad 1971, red. Teresa Hrankowska, Warszawa 1973, s. 123–136.

wszystkim z ówczesnym architektem miejskim Wiesławem Lisowskim²² czy też budowniczym powiatowym, Józefem Kabanem²³.

Wzmianki o architekcie pojawiły się w artykule Janiny Ładnowskiej, poświęconym plastyce łódzkiej lat 1918–1928, zamieszczonym w pokonferencyjnym tomie z 1977 roku²⁴, ale jedynie o jego dokonaniach jako grafika związanego z grupą Srebrny Wóz. Umieszczono przy tym przy jego nazwisku adnotację: *data urodzenia i śmierci nieznana*²⁵. W tymże samym tomie zamieszczono tekst autorstwa Wojciecha Walczaka omawiający łódzkie konkursy architektoniczne w okresie II Rzeczypospolitej, w którym nazwisko architekta zostaje wymienione wśród twórców nagrodzonych w konkursie na budynek Kasy Chorych z 1925 roku²⁶. Jego postać pojawiła się również w publikacjach dotyczących polskich konkursów architektonicznych sprzed 1939 roku²⁷ oraz w książkach poświęconych architekturze lat międzywojennych²⁸. Krótko wspomina artystę Jerzy Malinowski w książce dotyczącej ugrupowania Jung Idysz²⁹.

Większą liczbę wiadomości przyniosły opracowania pojawiające się na przełomie XX i XXI wieku. Krótką notkę Henrykowi Hirszenbergowi poświęcił Jacek Strzałkowski w swojej publikacji z 1997 roku o łódzkich architektach, podając podstawowe dane dotyczące daty urodzenia oraz małżeństwa artysty. Informację nieznacznie rozszerzył w *Słowniku artystów łódzkich* z 2005 roku³⁰. Podobna nota zamieszczona została w słowniku Żydów łódzkich z 2003 roku³¹. Nieco szerzej twórca zaprezentowano w leksykonie łódzkich architektów i budowniczych

---

²² Eadem, *Architektura Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1983, z. 1, s. 21–43.

²³ K. Stefański, *Architekt Józef Kaban (1886–1969)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1990, z. 3–4, s. 207–215.

²⁴ Janina Ładnowska, *Plastyka łódzka w latach 1918–1928*, [w:] *Sztuka łódzka...*, s. 105–122.

²⁵ *Ibidem*, s. 109.

²⁶ Wojciech Walczak, *Łódzkie konkursy architektoniczne w latach 1918–1939*, [w:] *Sztuka łódzka...*, s. 99–104.

²⁷ Maria Rudowska, *Warszawskie konkursy architektoniczne w latach 1864–1898*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. XIX, Warszawa 1972; *Konkursy architektoniczne w Polsce w latach 1918/1939*, red. Olgierd Czerner, Wrocław 1970 [Katalog wystawy w Muzeum Architektury we Wrocławiu, marzec–kwiecień 1970].

²⁸ Jan Minorski, *Polska nowatorska myśl architektoniczna w latach 1918–1939*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Urbanistyki i Architektury”, t. VIII, Warszawa 1970; J. Olenderek, *Łódzki modernizm...*, t. I, s. 97.

²⁹ J. Malinowski, *op. cit.*, s. 51, 60–61.

³⁰ J. Strzałkowski, *Architekci i budowniczowie...*, s. 67; eadem, *Słownik artystów...*, s. 43.

³¹ A. Kempa, M. Szukalak, *op. cit.*, t. III, Łódź 2003, s. 46.

autorstwa Krzysztofa Stefańskiego, wydanym w 2009 roku³². O Hirszenbergu wspomina się także w publikacjach dotyczących cmentarza żydowskiego w Łodzi, ze względu na sygnowany przez niego pomnik rodziny Maksymiliana Kona³³. Wciąż jednak informacje na jego temat były nadzwyczaj skromne.

Przełomem w badaniach nad twórczością braci Hirszenbergów stał się projekt badawczo-wystawienniczy „Bracia Hirszenbergowie – w poszukiwaniu ziemi obiecanej”, realizowany w latach 2015–2017 przy współpracy Muzeum Miasta Łodzi i warszawskiego Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma. Objął on międzynarodową konferencję naukową, która odbyła się w Muzeum Miasta w Łodzi (25 października 2015), wystawę zorganizowaną tamże (24 listopada 2016 – 5 marca 2017), powtórzoną w Żydowskim Instytucie Historycznym (30 marca – 4 czerwca 2017), oraz podsumowującą konferencję, która miała miejsce w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie 25 maja 2017 roku.

Projekt ten pozwolił na zebranie wielkiej liczby materiałów dotyczących twórczości wszystkich trzech braci i spojrzenie na ich działalność z nowej perspektywy³⁴. O ile w przypadku Samuela Hirszenberga, artysty znanego i docenianego, było to podsumowanie wiedzy o nim, wzbogacone naturalnie o szereg nowych spostrzeżeń i pogłębionych interpretacji, o tyle w odniesieniu do jego młodszych braci projekt ten przyniósł możliwości znacznie lepszego poznania ich biografii i dorobku twórczego. Dotyczy to zwłaszcza postaci Henryka Hirszenberga – nawiązanie kontaktu z żyjącą w Izraelu jego córką, Ofrą Bruno-Hirszenberg, która z wielką życzliwością udostępniła ogrom zupełnie nieznanych wcześniej informacji i materiałów, pozwolił na rekonstrukcję biografii i dorobku architekta³⁵. Odsłoniło to też niespodziewane momenty dotyczące jego życia osobistego, zawierającego, jak się okazało, szereg frapujących aspektów i dale-

---

³² K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali...*, s. 72–73.

³³ Danuta i Lech Muszyńscy, *Cmentarz żydowski w Łodzi*, Łódź 1995; *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Łodzi*, oprac. Joanna Podolska, Jacek Walicki, Łódź 1997, s. 56–59.

³⁴ Materialnym efektem programu i wystawy „Bracia Hirszenbergowie – w poszukiwaniu ziemi obiecanej” stał się polsko-angielski katalog prac artystów z krótkim wstępem Dyrektorki Muzeum Miasta Łodzi Małgorzaty Laurentowicz-Granat: *Bracia Hirszenbergowie...* Dorobek konferencji naukowej został udostępniony jedynie w wersji elektronicznej, jako załącznik USB do tomu (a także na stronach internetowych Muzeum Miasta Łodzi i Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie).

³⁵ Materiały te wykorzystano w publikacjach: K. Stefański, B. Ciarkowski, *Modernizm w architekturze...*, s. 52–53 oraz K. Stefański, „Niespokojny i poszukujący duch”. *Rzecz o Henryku Hirszenbergu*, „Kronika Miasta Łodzi” 2017, nr 3 (97), s. 33–46.

ce odbiegającego od zwyczajowych kanonów. Także i po zakończeniu projektu pojawiły się nowe materiały, które pozwoliły na jeszcze dokładniejsze poznanie powikłanej biografii artysty. Było to impulsem do poświęcenia architektowi obszerniejszego tekstu i uczynienia go głównym bohaterem niniejszej książki. Za przekazane informacje i udostępnione materiały składam niniejszym Pani Ofrze Bruno-Hirszenberg serdeczne podziękowania.

Żydowscy architekci odegrali wielką rolę w ukształtowaniu architektury Łodzi końca XIX i pierwszych dekad XX wieku. Chętnie wprowadzali nowe rozwiązania pojawiające się od przełomu wieków – byli na tutejszym gruncie prekursorami secesji i prądów modernistycznych. Odznaczyli się biegłością w stosowaniu różnorodnych motywów, wychodząc naprzeciw życzeniom zleceńodawców, którymi byli w głównej mierze łódzcy żydowscy inwestorzy. Zmieniali tym samym oblicze przemysłowego miasta, nadając mu nowocześniejszy wyraz. Kres ich aktywności przyniosły tragiczne wydarzenia drugiej wojny światowej – wielu z żydowskich architektów zginęło, inni zdążyli wyjechać. Po 1945 roku działał tu tylko jeden z bardziej znanych twórców przedwojennych – Ignacy Gutman.

Trzeba przy tym podkreślić, że oddawana w ręce Czytelnika książka z pewnością nie wyczerpuje tematu. Nowe badania, dotarcie do nieznanymi obecnie źródeł bez wątpienia uzupełnią wiedzę o działalności wielu przedstawionych na kartach niniejszej książki twórców, pojawią się zapewne nowe atrybucje, a być może także nowe postaci, które do tej pory umknęły badaczom³⁶. Niezależnie od tego autor ma nadzieję, że publikacja przywróci pamięć o architektach żydowskich, którzy odegrali tak znaczącą rolę w dziejach sztuki łódzkiej – a szerzej także polskiej i europejskiej, a jednocześnie żydowskiej – i sprawi, że ich twórczy dorobek utrwali się w świadomości społecznej jako istotny element kulturowego dziedzictwa dawnej Łodzi.

---

³⁶ Przykładem może być postać Władysława Lichtensteina, specjalizującego się w architekturze wnętrz, będąca obecnie tematem badań dr Irminy Gadowskiej z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (referat *Wytworne i nowoczesne – projekty wnętrz realizowane przez biuro architektoniczne Władysława Lichtensteina* wygłoszony na konferencji „Wnętrza w architekturze świeckiej XX wieku – od historyzmu do postmodernizmu”, zorganizowanej przez Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego w dniach 13–14 maja 2021).

ROZDZIAŁ I

ŻYCIE ARTYSTYCZNE ŁODZI W KOŃCU XIX I W PIERWSZYCH DEKADACH XX WIEKU

Łódź przez kilka pierwszych dekad XIX wieku, zapoczątkowanego założeniem w latach dwudziestych XIX wieku przez rząd Królestwa Polskiego „osad fabrycznych” dla tkaczy, sukienników i rękodzielników, była dość sennym miasteczkiem o monotonnej, niskiej i rozciągniętej na wiele kilometrów zabudowie, którego ludność koncentrowała się na żmudnej pracy¹. Był zamieszkałym głównie przez niemieckich imigrantów przemysłowej miejscowości zależny był od cykli koniunktury na wyroby włókiennicze i ogniskował się na troskach związanych z zaspokojeniem podstawowych potrzeb. Były to, obok wzniesienia własnego domu, który stanowił jednocześnie warsztat, sprawy dotyczące budowy kościoła, szpitala czy szkoły miejskiej. Jedynym fabrykantem rozwijającym działalność na większą skalę był Ludwik Geyer, który zainstalował pierwszą na tutejszym gruncie maszynę parową, co zrewolucjonizowało produkcję². Później dołączyli do niego Traugott Grohmann i Dawid Lande, a wreszcie w połowie lat pięćdziesiątych pojawił się Karol Scheibler, który wniósł do miasta nową jakość i rozmach działania³.

---

¹ Anna Rynkowska, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódź 1951.

² Eadem, *Przedsiębiorstwo Ludwika Gejera w latach 1828–1870*, [w:] *Centralne Muzeum Włókiennictwa, Łódź 1975*, s. 63–92; Piotr Jaworski, *Ludwik Geyer – pierwowzór „Lodzermenscha”/ Ludwig Meyer – das Urbild von dem „Lodzermenschen”*, [w:] *Sztuka w Łodzi (4) / Geyer, Scheibler i inni. Kunst in Lodz (4) / Geyer, Scheibler und andere...*, materiały seminarium naukowego „Wpływ narodów obszaru języka niemieckiego na rozwój sztuki w Łodzi” zorganizowanego przez Łódzki Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki w dniu 25 października 2005 roku, Łódź 2007, s. 9–22.

³ Irena Popławska, *Architektura przemysłowa Łodzi w XIX wieku*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. XI, Warszawa 1973, s. 24–28; Krzysztof Stefański, *Narodziny miasta. Architektura i rozwój przestrzenny Łodzi do 1914 roku*, Łódź 2016, s. 152–156, 192–208.

Il. 1. Nowy Rynek. Wg: Bronisław Wilkoszewski, *Widoki m. Łodzi*, Łódź 1896

Okres żywiołowego rozwoju w dziejach miasta rozpoczął się w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, po przezwyciężeniu skutków „kryzysu bawełnianego” – wywołanego wojną secesyjną w Stanach Zjednoczonych – i powstania styczniowego. Uwłaszczenie na ziemiach Królestwa Polskiego chłopów, otwarcie rynków rosyjskich, a następnie połączenie miasta z siecią linii kolejowych otworzyło przed nim szersze perspektywy. Do Łodzi zaczęła przybywać z okolicznych wsi rzesza poszukujących pracy ubogich ludzi, ale też nowa fala przybyszów z Niemiec, szukających tutaj możliwości prowadzenia interesów, co wiązać należy z tzw. epoką grynderską. Zwiększyła się również znacznie liczba ludności żydowskiej, zajmującej się drobną wytwórczością i handlem.

Łódź weszła w okres nazywany wielkoprzemysłowym, w epokę „ziemi obiecanej”. Narodziły się wielkie fortuny Scheiblera, Poznańskiego, Grohmana, Heinzla, Biedermanna i innych. Na przelomie XIX i XX wieku stanowiła dynamicznie rozwijający się ośrodek przemysłowy, którego liczba ludności przekroczyła 300 tysięcy. Było

Il. 2. Widok na Nowy Rynek. Wg: B. Wilkoszewski, *Widoki m. Łodzi*, Łódź 1896

to miasto gorączkowej pracy i codziennej krzątaniny ludzi mówiących różnymi językami: polskim, niemieckim, jidysz i rosyjskim. Pojawił się charakterystyczny dla miasta typ Lodzermenscha – człowieka bez narodowości, którego religią był zysk i pieniądź⁴. Wiodącym tematem rozmów były tutaj interesy. Jak dosadnie napisano u schyłku XIX wieku: „[...] w szalonym iście rozwoju swym Łódź włożyła cały zapas żywotnych swych sił w troskę około materialnego a nie intelektualnego bytu”⁵. Taki drapieżny obraz Łodzi odmalował Władysław Reymont w znakomitej książce *Ziemia obiecana*, a negatywny wizerunek pogłębiły kolejne

⁴ Antoni Szram, *W poszukiwaniu wizerunku idealnego Lodzermenscha*, [w:] *Sztuka w Łodzi. Materiały sesji naukowej zorganizowanej z okazji 45 rocznicy Łódzkiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki w 575 rocznicę nadania Łodzi praw miejskich 4–5 czerwca 1998 roku*, red. Jadwiga Szewczyk, Łódź 2000, s. 17–27.

⁵ *Przewodnik ilustrowany po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych*, Warszawa 1897, s. 378.

publikacje, w tym zwłaszcza *Złe miasto. Obrazy z 1907 roku* Zygmunta Bartkiewicza (wydana w 1911 roku), ukazująca dramatyczną sytuację z lat rewolucji 1905 roku. Taki obraz przyłgął do miasta na długo.

Bezpośrednie rządy rosyjskie po zniesieniu autonomii Królestwa Polskiego, w ramach represji po powstaniu styczniowym, skutkowały zaniechaniem jakiegokolwiek troski o racjonalny rozwój miasta, brakiem działań zapewniających właściwy rozwój przestrzenny, rozwój szkolnictwa czy też opieki zdrowotnej. Nastąpiło fatalne w skutkach przemieszanie zabudowy mieszkaniowej i przemysłowej, brak było wodociągów i kanalizacji, stan zdrowotny mieszkańców należał do najgorszych w Europie. Wobec indolencji zaborczych władz rosyjskich miasto zdane było tylko na siebie, na inicjatywy fabrykantów, choć oni też mieli ograniczone możliwości.

Il. 3. Ulica Promenada. Wg: B. Wilkoszewski, *Widoki m. Łodzi*, Łódź 1896

Łódź zabudowywała się w szalonym tempie, każdego roku wyrastały setki nowych kamienic, liczne fabryki, a obok nich pałace i wille fabrykanckie. W krajobrazie miejskim pojawiały się kościoły, cerkwie i synagogi o różnorodnych formach

architektonicznych⁶, z rzadka gmachy użyteczności publicznej, których wciąż brakowało. Rozwój miasta miał charakter jednostronny, monokulturowy – skupiony na produkcji przemysłowej. Brakowało w mieście środowiska artystycznego, brak było wyższych uczelni, instytucji kulturalnych czy naukowych, muzeów, teatrów na wyższym poziomie, stałej orkiestry symfonicznej. W prasie łódzkiej i warszawskiej z ubolewaniem konstatowano często obojętność wobec spraw sztuki:

Łódź jest miastem bardzo mało na piękno plastyczne wrażliwym [...]. Przemysłowcy łódzcy wolą daleko bogate tkaniny meblowe, przepych w mieszkaniach nie zawsze smaczny – wreszcie łokciowe malowidła zagraniczne niż rzecz prawdziwie piękną – dzieło sztuki. Gdy wejdiesz do mieszkania bogatego kupca lub fabrykanta, ten oprowadziwszy cię po swem lokum, powie przedewszystkiem, co kosztuje każda rzecz – bo dla niego tyle ma tylko wartości, ile za nią zapłacił⁷.

Il. 4. Synagoga i willa p. Hertza. Wg: B. Wilkoszewski, *Widoki m. Łodzi*, Łódź 1896

⁶ K. Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995.

⁷ Abnegat, *Z tygodnia*, „Dziennik Łódzki” 1889, nr 139, s. 1–2.